

Розділ 3.

Стародавня Аттика в VII-VI ст. до н.е.

насмішки, хоча і сказані у жартівливій формі, ображали його так боляче, як і сувора догана, оскільки на святах разом з простими громадянами були присутні царі і старійшини” [1, с. 106].

Та це не заважало їм підкорятися обов’язкам дружини і матері. Одразу ж після одруження спартанська жінка займається домашніми справами. Платон говорить, що вона не ткала і не пряла, тому що цим займалися рабині, але керувала роботами по господарству. Вона спостерігала нарівні з чоловіком за вихованням дітей. Замужні жінки показувалися лише у покривалах, між тим як дівчата ходили з відкритими обличчями. Один спартанець, якого спитали про походження цього звичаю, сказав: “Дівчині потрібно шукати чоловіка; дружині ж залишається лише берегти свого”. Ці слова доводять, що при виборі нареченої особисті смаки грали більшу роль у Спарті, ніж в інших містах” [2, с. 43].

Виховання

Плутарх так змальовує долю спартанських дітей: “Виховання дитини не залежало від волі батька – він приносив його у Лісху” – місце, де сиділи старіші члени філи, які оглядали дитину. Якщо він виявлявся здоровим і міцним, його віддавали батьку, виділивши при цьому один з дев’яти земельних ділянок, але слабких і потворних дітей кидали в “апотети” – прірву біля Тайгета... Усі діти, яким тільки виповнилося сім років, збиралися разом і ділилися на “агели”. Вони жили і їли разом і привчалися гратися і проводити час одне з одним. Начальником “агели” ставав той, хто виявлявся розумнішим за інших і

більш спритним у гімнастичних вправах. Читанню і писанню вони вчилися, але по необхідності, останнє ж їх виховання переслідувало одну-єдину мету – беззаперечну слухняність, витривалість і науку перемагати. З роками їх виховання ставало суворішим: їх наголо стригли, привчали ходити босими і гратися разом зазвичай без одягу. В тринадцять років вони знімали з себе хітон і отримували на один рік плащ” [1, с. 107-109].

З 20 до 60 років спартанець ніс військову службу. Одружуватись йому дозволялося, коли він досягав 30 років, тоді він визнавався повнолітнім і набував політичних прав.

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що державні порядки Спарти стримували не тільки соціально-економічний, але і культурний розвиток суспільства. Обов’язкова суспільна освіта готувала відмінних на той час воїнів, але вони мали рудиментарні навички письма і читання. А низький рівень освіченості мав той наслідок, що еліта монополізувала усі посади в суспільстві, суворо ієрархізуючи його. Хоча феноменом у Спарті є особливе, в порівнянні з іншими містами-полісами, становище жінок.

При узагальненні проблеми виникає питання: яку людину і яку цивілізацію витворила Спарта? Перш за все, людину з сильним тілом, звичну до труднощів. Здоров’я в Спарті являлося однією з корінних добродієностей, а хвороба – злочином; серцю Платона, безперечно, завдало радість знайти країну, настільки вільну від медицини і демократії. І ще була тут сміливість: тільки римляни могли зрівнятися зі спартанцями в перемогах. Якщо покора і слухняність закону – добродієність, то спартанці були добродієними вище за всіх на землі. Рідко – вірогідно, ніколи більше, якщо не враховувати римлян і середньовічних євреїв, – народ був таким сильним своїм шануванням до законів. Пишучи роботу, досліджуючи проблему, виникає думка: як Платон, Плутарх, Ксенофонт та інші постійно вихваляли звичай спартанців? Звичайно, саме тут Платон знайшов риси своєї утопії, трохи розпливчасті в силу дивовижної байдужості спартанців до ідей. Втомившись і не чекаючи нічого доброго від вульгарності і хаосу демократії, більшість грецьких мислителів знайшла притулок у поклонінні кумирам спартанського порядку і закону.

Вони могли дозволити собі вихвалення Спарти, тому що їм не довелося в ній жити. Їм не довелося близько відчувати себелюбство, холодність і жорстокість спартанського характеру. Зустрічаючись з елітою чи пригадуючи героїв минулого, вони не розуміли, що спартанські закони виховували добрих воїнів, і нікого більше, що тілесну силу вони обертали в безсоромну брутальність або майже повністю притупляли розумові здібності. Врешті-решт, духовна вузькість підкосила навіть силу спартанської душі.

Порівняно з іншими торгівельно-ремісницькими полісами швидкий соціально-економічний та політичний розвиток Аттики на чолі з найбільш прославленим в історичній традиції полісом – Афінами – настав трохи пізніше. Але Афіни перевершили їх і на довгий час стали визнаним торгівельно-ремісницьким та культурним центром Греції.

Історію розвитку державного устрою Афін, починаючи з VII ст. до н.е., описано Аристотелем у прославленому трактаті “Афінська політія”, про цей період коротко писали в своїх “Історіях” Геродот та Фукидід. Плутарх написав біографію афінського законодавця початку VI ст. до н.е. Солона. Збереглося також декілька надписів, монет та інших археологічних джерел.

3.1. Утворення афінського аристократичного поліса

Легенди, які сягають крито-мікенської та гомерівської епох, розповідають нам про багаточисленні війни, які супроводжували поступове об’єднання (грецькою “синойкізм”) іонійських племен, які заселяли Аттику, навколо Афін. За легендами, синойкізм був проведений ще в II тисячолітті до н.е. Тезеєм, який поділив вільне населення на три стани: євпатридів (які мають благородне походження – аристократів), геоморів (хліборобів, які володіли земельними наділами) та деміургів (ремісників, які працювали для народу). У цьому становому діленні відображені процеси розподілу праці і розпаду давнього суспільства. Насправді синойкізм закінчився пізніше, в VII ст. до н.е., приєднанням до Афін сусіднього міста Елевсіна.

За переказами, в стародавні часи в Афінах керували базилеї, які мали резиденцію на укріпленій скалі – Акрополі, розташованій за декілька кілометрів від моря. Влада базилеїв поступово обмежувалася радою знаті, яка представляла інтереси зміцненої при переході до класового суспільства родової аристократії – євпатридів.

Проте посада базилея ніколи не була скасована в Афінах, але вона поступово загубила своє політичне значення. Усі функції керування,

які складнішали по мірі суспільного розвитку, спричиняли виникнення нових обов'язків. Рада знаті вже не поклала цих обов'язків на базилеїв, але створювала нові посади для їх виконання. Так, завдяки ускладненню військової справи з'явилась спеціальна посада військовонаачальника-полемарха. Зникнення з кола обов'язків базилея військового керування дуже підірвало його авторитет.

Головою афінського аристократичного полісу протягом IX-VIII ст. до н.е. стає нова посадова особа – архонт (тобто начальник, або старший), а за посадою базилея, яка опинилася на другому місці, збереглися тільки релігійні функції. На всі ці посади обиралися із аристократичних родів, спочатку довічно, а пізніше – на 10-річний строк. У першій чверті VII ст. до н.е. вони зробилися однорічними.

Глухий натяк на розпочату боротьбу між демосом та аристократією містить вістку про обрання колегії із шести фесмофетів строком на один рік для запису законів. Проте довгий час закони так і не були записані. Цьому протидіяли еспатриди, які судили згідно з традицією, що переказувалася з уст в уста. У записі законів керуюча аристократія бачила підриг свого необмеженого панування. Шість фесмофетів перетворилися на суддів, що регулярно обиралися на однорічний строк. Ними була доповнена стара колегія, яка складалася з архонта, базилея та полемарха і яка відтепер мала назву колегії дев'яти архонтів. Перший архонт отримав назву архонта-епоніма, тобто архонта, за ім'ям якого став позначатися рік.

Народні збори в Афінах, як і в інших аристократичних полісах, були несамостійними. Вищим законодавчим та судовим органом аристократичних Афін була вже вказана нами рада знаті, яка засідала на холмі, присвяченому богові війни Аресу, – Ареопазі, що був розташований поблизу Акрополя. Тому сама рада теж стала називатися ареопагом. Ареопаг рекомендував Народним зборам чергових кандидатів в архонти. Після обрання вони були відповідальними у своїй діяльності перед цим органом, а після річного перебування при владі ставали його новими членами.

Закони Драконта

Незважаючи на тимчасову перемогу над “Килоновою смутою”,

через кілька років під тиском заможних прошарків демосу та приєднаної до них частини євпатридів керуюча аристократія була змушена піти на серйозну поступку та погодитися на запис законів, що був давно обіцяний, але постійно відкладався. У 621 р. до н.е. цю справу було доручено архонту-фесмофету Драконту, який і обнародував у тому ж році переглянуті та переписані ним правові норми. Вони увійшли в історію під назвою “Драконтових законів”, яка стала епітетом для надмірно жорстоких законів взагалі. Надмірна суворість постанов Драконта відноситься насамперед до покарань за крадіжку. Кожна крадіжка, навіть найдрібніша крадіжка овочів або плодів, каралася смертною карою. Суворість покарань за крадіжку є характерною не тільки для законів Драконта, вона взагалі характерна для законодавства ранньокласового суспільства та відображає процес становлення та укріплення приватної власності, яка прийшла на зміну колективній власності на багато предметів у нещодавньому минулому.

Із пізнього надпису, що зберігся до наших днів, ми дізнаємось, що Драконт обмежив право кровної помсти, встановив процедуру судового розглядання справ про вбивства, поділяв навмисне та ненавмисне вбивство. Але за його законами було можливим засуджувати не тільки людей, але й тварин і навіть предмети.

Прогресивним актом для того часу був сам запис Драконтом усного звичаєвого права, обмеження кровної помсти, захист приватної власності, уточнення судової процедури.

Реформи Солона

Запис законів не міг покласти кінець суперечкам між демосом та євпатридами, тому що не змінював суттєво економічного положення демосу і зовсім не торкався його політичного, як і раніше, безправного, положення. Сили демосу тим часом зростали. Корінний демос поповнювався прибульцями-греками з інших полісів, яких привертала Афіни своїм швидким економічним зростанням. Ці люди були повністю позбавлені усяких політичних прав. Також прогресуючим було зруйнування частини євпатридів, а сільський демос – геомори – масово перетворювалися на рабів-боржників.

Аристотель розповідає, що народ повстав проти знаті і що

боротьба була тривалою. Але в процесі гострої боротьби виявилось, що сили супротивників були приблизно однакові. Тому супротивні сторони через певний час домовилися обрати посередника – айсимнета, прийнятого для обох сторін, та доручити йому керівництво афінським полісом та видання нових законів. З цією метою, а також для завоювання острова Соломин у 594 році до н.е. архонтом був обраний Солон. За походженням він був євпатридом із роду Кодридів – нащадків легендарного афінського басилея Кодра. Але за майновим станом Солон фактично належав до середніх верств демосу й займався торгівлею. Він був популярним поетом, який складав вірші на політичні теми. Незадовго до свого обрання в айсимнети Солон читанням своїх віршів вдихнув мужність у громадян, і за його ініціативою потім була послана військова експедиція до сусіднього з Афінами острова Соломин, який належав Мегарам. Острів Соломин контролював вхід до афінської гавані Пірей, і тому заволодіти ним було життєво необхідно. Це і вдалося зробити афінському загону, посланому Солонем.

Реформи Солона можна поділити на економічні та політичні. Як законодавець Солон представляв інтереси сільського і головним чином заможного міського демосу та євпатридів, що приєдналися до нього, головні інтереси яких уже зосереджувались не в землеволодінні, а в торгівлі. Свої реформи Солон проводив, спираючись на активну підтримку Народних зборів, які в більшості склалися із збіднілих громадян. Головна економічна реформа Солона має назву “сисахвіа” – скидання тягаря, тобто видалення боргового каменю з закладених земельних ділянок бідняків. Кредитори-євпатриди, даючи позику бідному сусіду, ставили на його земельній ділянці кам’яний стовп із надписом, в якому вказувалася сума боргу. При неспроможності боржника цей борговий камінь ставав підставою для переходу земельної ділянки до рук кредитора. Подалі, беручи позику під заставу особистої свободи, неспроможні боржники потрапляли до боргового рабства і навіть могли бути проданими за кордон. Солон відмінив борги селян, повернув їм заставлені земельні ділянки та відмінив на довічний час боргове рабство. Крім того, він учиняв розшук рабів-боржників, проданих за кордон, купував їх та повертав на

батьківщину. Як поет-публіцист, Солон описав свої реформи у віршах, уривки яких дійшли до нашого часу в цитатах Аристотеля та інших давніх авторів.

Солон видав указ про свободу заповіту у тому випадку, коли заповідач не мав законних дітей. У результаті під виглядом заповітів землю почали продавати. Аристотель приписує Солону також закон про введення ним земельного максимуму, за яким не дозволялося купувати землі у будь-якій кількості. Проте розміри максимуму нам не відомі. Крім того, цей закон не торкався вже існуючих великих землеволодінь. Принаймні, про його застосування джерела нічого не розповідають. Але важливо відмітити, що після реформ Солона Аттика на довгий час перетворилася на країну середнього та дрібного землеволодіння.

Солон заборонив вивіз із Аттики зернових, але дозволив вивіз оливкової олії. Він видав закони, які заохочували розведення виноградників, садів та городів і регулювали право користування криницями, і взагалі зрошувальними системами.

З метою розвитку ремісництва та торгівлі Солон видав закон, за яким син міг відмовити підстаркуватому батькові в підтримці, якщо той не навчив його в свій час якому-небудь ремеслу, та видав закон проти бездіяльності. До Солона були місцеві і навіть родові міри, а також монети. Солон увів єдині міри та провів грошову реформу, за якою важкий егінський талант було замінено на більш розповсюджений у тих районах, з яким афіняни торгували частіше, та трошки легший за вагою – евбейський.

Економічні реформи Солона були доповнені політичними. Він відмінив існуючу до цього часу генократію (“генос” – рід) – владу родової аристократії – та замінив її на тімократію (“тіме” – ціна, вартість) – владу, яка заснована на майновому цензі, таким чином позбавляючи аристократію привілеїв, пов’язаних з пережитками родового устрою. Усі громадяни Аттики були поділені на чотири розряди за майновим цензом. За основу цензу був прийнятий натуральний прибуток від хліборобства. До першого розряду були віднесені всі громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 500 медимнів сипучого або рідкого продукту

(медимн – міра об’єму; у різний час вона складала від 41 до 52,5 літрів). Вони називалися пентакосиомедимни, тобто п’ятисотмірники. До другого розряду входили громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 300 медимнів. Вони називалися вершниками, тому що мали служити у кінноті на власному бойовому коні. До третього розряду належали громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 200 медимнів. Вони називалися зевгитами (“зевгос” – упряжка), тобто це люди, які мали власну упряжку волів. Вони були зобов’язані служити у піхотному ополченні та мати власне важке озброєння. Четвертий розряд складався з громадян, які мали прибуток менш ніж 200 медимнів. Вони називалися фетами. На військовій службі вони виконували допоміжні функції та складали легкоозброєну піхоту. Обов’язком найбагатшого розряду афінських громадян – пентакосиомедимнів – було забезпечення військових кораблів та утримання їх у доброму стані.

Потім Солон послабив ареопаг, виключивши з його компетенції підготовку справ для обговорення їх на Народних зборах. Для підготовки цих справ Солон створив новий державний орган – буле (рада 400). Він обирався на зборах старих чотирьох родових філ (племен), на які з стародавніх часів поділялась Аттика, по 100 булевтів від кожної філи.

Народні збори в результаті реформ Солона почали відігравати найбільш активну роль у житті Аттики. На них обговорювалися теперішні політичні справи. Архонти обиралися жеребкуванням із числа кандидатів, попередньо висунутих філами. Посадові особи мали звітувати перед Народними зборами про свою діяльність. Народні збори називалися “екклесія”, тобто збори скликаних, тому що про день їхнього скликання кричали глашатаї, які з цією метою ходили по країні.

Солон створив новий верховний суд присяжних – гелією. Як уже згадувалося, оцінка громадянина за його походженням була замінена на оцінку за майновим цензом. Архонтів можна було обирати тільки з числа першого майнового розряду – пентакосиомедимнів. Членами буле могли бути тільки громадяни перших трьох розрядів. І тільки в екклесії (Народних зборах) та гелієї (суді присяжних) могли брати

участь громадяни усіх чотирьох майнових розрядів.

Реформи Солон були спрямовані на обмеження влади родової аристократії – евпатридів та на ліквідацію родоплемінних пережитків. Після позбавлення евпатридів захоплених ними у різні часи за борги земельних ділянок, скасування боргів і боргового рабства та повернення земельних ділянок селянам з'явилося багато дрібних власників, яких евпатриди вже не могли поневолити. Ці реформи призвели до розвитку рабовласницького господарства на основі ввозу куплених рабів із закордону і, отже, заклали основи для розвитку античного рабства. Введення свободи заповітів також стимулювало розвиток приватної власності на землю, послабляло та скасовувало пережитки родової власності на землю, яка до цієї пори складала головну основу могутності евпатридів. Заборонення вивозу зернових також уражало інтереси евпатридів, які до реформи Солон були головними виробниками пшениці та ячменю. Закони, які стимулювали розвиток ремісництва та торгівлі, зміцнювали положення середніх прошарків місцевого демосу. Цензова реформа Солон поділила родову аристократію – евпатридів – за різними майновими розрядами та за різними правами та обов'язками. Але в цілому реформи Солон були компромісними. Він залишив за ареопагом його законодавчі та контролюючі функції, залишив недоторканим старе родоплемінне ділення Аттики на чотири філи, проте родоплемінний принцип ділення був порушений в Аттиці ще до реформ Солон. Для збору з населення коштів на будівництво військових кораблів вона була поділена на 48 територіальних округів – навкрарії.

Евпатриди у більшості заможні люди і за цензовою реформою мали право займати керуючі посади. Відносно невисокий рівень аттицької економіки відображений у тому, що майновий ценз був встановлений Солонем не в грошах, а в натуральній продукції. Однак реформи Солон мали величезне значення для подальшого соціально-економічного та політичного розвитку Аттики. Ф. Енгельс з цього приводу писав: “Солон... відкрив ряд так званих політичних революцій, до того зробив це вторгненням у відношення власності”.

Своїми реформами Солон легалізував ті соціально-економічні та політичні відношення, що природно розвивалися, яким не давали ходу

євпатриди, що перебували у влади до Солона. Своїми реформами Солон озлобив євпатридів. Але його реформами також були незадоволені й бідні верстви демосу. Джерелом їх бідності були недостатні земельні наділи. Бідняки наполягали на відбиранні частини землі у євпатридів та приєднанні її до своїх дрібних ділянок, щоб довести врожай з них до прожиткового мінімуму. Але Солон на це не пішов. Крім того, цензова реформа Солона урізала політичні права менш заможних верств громадян. Тому в кінці його річного перебування при владі архонтом-айсимнетом проти нього виступила потерпіла від майнових та політичних втрат стара знать, яка вважала його реформи надзвичайними. Виступили й нижчі верстви демосу, вважаючи його реформи недостатніми. Солон був змушений на деякий час покинути Афіни.

Незабаром після від'їзду Солона класова та політична боротьба в Аттиці надзвичайно загострилася. В період міжусобиць сформувалися три соціально-політичні та територіальні угруповання: педієї (жителі родючих долин), які представляли інтереси землевласників (євпатридів, які хотіли відміни законів Солона), паралії (жителі узбережжя) – середні власники міста та села, торговці та ремісники, задоволені законами Солона та бажаючі укріпити його стан, та діакрії (жителі гірських районів), які вважали закони Солона недостатніми. Діакрії були бідними селянами, що вимагали збільшення розмірів своїх ділянок та поширення політичних прав. До них приєдналося й бідне населення з міст із розряду фетів. Керівниками цих угруповань за традицією були представники зацікавлених аристократичних родів. На чолі самого радикального угруповання – діакріїв – стояв Пісістрат.

Тиранія Пісістрата

У 560 році до н.е., спираючись переважно на діакріїв, Пісістрат захопив Акрополь і провів державний переворот. Він зробився тираном. Пісістрат став відомим ще в 594 році до н.е., коли у ранній молодості керував загоном, посланим за ініціативою Солона для того, щоб відібрати у Мегар острів Соломін. Після перемоги на Соломіні отримали земельні наділи (клери) бідні афінські громадяни, які таким чином зробились соломинськими клерухами.

Популярність Пісістрата зросла у період боротьби соціально-

політичних угруповань після реформ Солона. Напевно, педії організували на Пісістрата замах, але йому пощастило вижити. Всього у синцях, він з'явився на збори та звинуватив у замаху на себе євпатридів. Народні збори голосами бідноти вирішили організувати загін для охорони Пісістрата. Оскільки охоронці були дуже бідними, вони озброювалися дубинами. За допомогою цього загону дубинщиків Пісістрат захопив владу в 560 році до н.е. Цей факт вказує на дуже слабку державну організацію афінського рабовласницького полісу, що формувався.

Пісістрат, перетворившись на тирана, не відмінив законів Солона, а продовжив ті соціально-економічні та політичні реформи, які у свій час почав Солон. Він був тираном – ставлеником демосу. Головною соціальною опорою Пісістрата були діакрії, тобто бідний сільський люд. Пісістрат конфіскував частину земель євпатридів, членів найбільш ворожих йому аристократичних родів. Очевидно, що цими землями він наділив певну частину аттичних селян, які потребували збільшення своїх ділянок. Головним заходом Пісістрата, який полегшив стан багатьох селян та сприяв укріпленню їхніх господарств, було введення державного довгострокового кредиту. Крім того, він постачав інвентар до окремих господарств бідняків. Щоб полегшити селянам ведення судових справ, з якими раніше треба було обов'язково їздити до Афін, Пісістрат увів спеціальні посади суддів, що мали роз'їздити по демах (селах). Він упорядкував державну казну введенням постійного прибуткового податку у розмірі десятини. Його загін дубинщиків перетворився на ядро постійної армії при особі тирана.

Таким чином, вимоги селян Пісістрат задовольнив тільки частково. Крім діакрії, він періодично спирався на паралію, тому мав зважати на інтереси міського демосу – торгівців та ремісників. Зважаючи на їхні інтереси, Пісістрат вів активну зовнішню політику: захопив у північно-західній частині Малої Азії порт Сигей, що контролював вхід до протоки Геллеспонт та відкривав морський шлях до Причорномор'я, з яким торгували Афіни.

Головною опорою тиранії все ж таки залишалася діакрія. Це знайшло відображення у релігійній політиці Пісістрата. Він

організував державний культ широко шанованого сільським демосом бога Діоніса, заступника виноградарства та виноробства – до цього часу найголовнішої галузі аттичного сільського господарства та заснованого на ньому ремесла. На честь Діоніса проводилися загальноміські свята – великі Діонісії. Крім того, Пісістрат прямував до возвеличення міста Афіни як торгово-ремісницького та культурного центру. На честь заступниці міста – Афіни – проводилися великі Панафінеї.

Занепад тиранії

Але влада Пісістрата не була достатньо міцною. Двічі його виганяли з Афін його супротивники. Частіш за все це були педієї і паралії, що тимчасово приєдналися до них, бо були незадоволені постійною орієнтацією Пісістрата на діакріїв. Але Пісістрату вдавалося знов захоплювати владу над Афінами. Повернувшись після другого вигнання, він у третій період свого керування приділяв більше уваги міцніючій паралії і зміг не тільки утриматися при владі до самої смерті в 527 році до н.е., але й передати її своїм синам, Пісістратідам – Гіппію та Гіппарху.

Але час тиранії, перехідного періоду від влади аристократії до рабовласницької демократії або рабовласницької олігархії, закінчувався. Сили євпатридів були достатньо зруйновані. Міський демос, що посилювався за часи тиранії, отримав політичний досвід та вже не мав потреби у тиранії, яка вагалася між сільським та міським демосом, до того ж обмежувала політичні права громадян, що звільнилися від аристократичної опіки.

При Пісістратідах, крім того, взагалі погіршав міжнародний стан Греції у зв'язку з завоюванням Малої Азії Персидською державою, що нещодавно виникла. Афіни втратили Сигей та контроль над протоками, які вели до Чорного моря. Наступ Персії приніс великі збитки морській торгівлі Афін. Популярність Гіппія та Гіппарха спадала. Залишки євпатридів, які ненавиділи тиранію, теж прийшли до руху. З їх оточення вийшли знамениті за грецькою традицією тирановбивці Гармодій та Арістогітон. Їм вдалося вбити Гіппарха. Гіппій, що залишився живим, перейшов до терористичного режиму,

що породило в афінян масове незадоволення.

З іншого боку, аристократична Спарта, яка побоювалася подальшого посилення демосу в Афінах та була свідком занепаду афінських евпатридів під ударами тиранії, також виступила проти Гіппія, сподіваючись поновити в Аттиці лад батьків, тобто аристократію. Спартанцям вдалося отримати перемогу та змусити Гіппія в 510 р. до н.е. піти з Афін. Тиранія була повалена. Але спроба спартанців відновити в Афінах аристократію викликала загальне повстання міського та сільського демосу. Спартанський загін та афінські аристократи були знищені, захоплені в Акрополі та капітулювали. Демос переміг.

На чолі Афін опинився Алкмеонід Клісфен, визнаний демократами, що здобули перемогу, який був супротивником Пісістратидів та старої аристократії.

Реформи Клісфена

У 509 р. до н.е. Клісфен розпочав реформи, які остаточно ліквідували залишки та пережитки родоплемінних відносин та сформували систему афінської рабовласницької демократії, яку афінський поліс зберігав з невеликими змінами увесь період розквіту і навіть (але формально) майже увесь період незалежності.

Головним заходом Клісфена була адміністративно-територіальна реформа. Він відмінив чотири старі родоплемінні філи та замінив їх на десять територіальних. При цьому було враховано природно сформоване поділення Аттики за соціальною ознакою на три великі райони: міський, узбережний та внутрішній. У двох перших переважав демос, у третьому – аристократія. Клісфен поділив кожний з цих трьох районів на 10 триттій. Таким чином, уся Аттика була поділена на 30 триттій. Кожна нова територіальна філа складалася з трьох триттій, по одній з міського, узбережного та внутрішнього. Питання, з яких конкретно триттій буде складатися кожна філа, вирішувалося за допомогою жеребкування. Тому тритті окремих філ іноді навіть не мали єдиних кордонів. Але ця обставина завдяки невеликим розмірам території усєї Аттики не заважала керуванню такими черезсмуговими філами. Воно переслідувало мету остаточно змішати населення та

зруйнувати залишки родоплемінних стосунків. При цьому враховувалось, що у внутрішньому районі переважав вплив аристократії. Таким чином, якщо жителі міських та узбережних тритій на зборах у кожній філі були достатньо солідарними, то більше двох третин голосів завжди було за демосом.

Усю територію Аттики Клісфен поділив на 100 низових первинних територіальних адміністративних одиниць, які отримали назву демів, по 10 на кожну філу. В подальшому кількість демів зростала. Кожний афінський громадянин був приписаний до дема, з якого походив. Називати себе за родовим походженням було заборонено. Родові зв'язки, таким чином, були анульовані.

У зв'язку зі зміною кількості філ солонівська рада чотирьохсот – буле – перетворена на раду п'ятисот (по 50 представників від кожної філи). Її функції як органу, який готував справи до обговорення на народних зборах, були посилені. Рада п'ятисот стала найвищим адміністративним органом.

Десята (чергова) його частина позачергово мала виконувати державні функції протягом однієї десятої частини року (35-36 діб), яка називалася пританією. Члени ради п'ятисот (притани) обиралися на один рік за жеребкуванням із числа кандидатів, обраних на зборах по філах. Стара колегія архонтів втратила своє попереднє значення. При проведенні політичної реформи Клісфен включив до числа громадян цілий ряд осіб, які здавна проживали в Аттиці, але не були корінними жителями країни.

При Клісфені посилилась роль верховного суду присяжних – гелієї, самого масового органу афінського громадянства. В гелією обиралися громадяни на рік незалежно від цензу. Вони почергово виконували судові обов'язки в різних судових комісіях. Для запобігання оновлення тиранії Клісфен ввів “черепкування” – “остракізм” (з грецьк. “остракон” -”черепок”). Раз на рік народні збори вирішували, чи слід організувати остракізм. Якщо рішення було позитивним, через певний час скликалися народні збори у складі не менш ніж 6 тис. громадян, кожний з яких на черепку мав написати ім'я політичного діяча, небезпечного, за його думкою, для афінського демократичного укладу. Та особа, проти якої виступила більшість у результаті цього таємного голосування, мала покинути Афіни строком

на 10 років, але не позбавляючись громадянських прав та без конфіскації майна.

Одним з останніх заходів Клісфена було заснування в 502 р. до н.е. колегії 10 стратегів, що обиралися на народних зборах відкритим голосуванням за допомогою підняття рук (хейротонії) на рік та що позачергово керували афінським ополченням. Стара посада архонта-полемарха, який формально вважався головою цієї колегії, втратила своє значення.

Реформами Клісфена було завершено процес формування афінського демократичного рабовласницького полісу. Ф. Енгельс назвав реформи Клісфена революцією, яка остаточно звалила “останні залишки родового устрою”.

3.2. Місто-держава

Більшість теперішніх політичних ідеалів – таких, як, скажімо, справедливість, свобода, конституційний уряд і повага до закону – чи, принаймні, визначення цих ідеалів бере свій початок від роздумів грецьких мислителів над інститутами міста-держави. Але в довгій історії політичної думки значення таких термінів багато разів змінювалося, і завжди це значення слід було розуміти у світлі тих інститутів, за допомогою яких ідеали мали реалізовуватися, й суспільства, в якому ці інститути функціонували. Грецьке місто-держава аж надто різнилося від політичних громад, в яких живуть теперішні люди, а тому потрібні неабиякі зусилля, щоб уявити собі картину його суспільного і політичного життя. Думки грецьких філософів про політичну практику вельми різняться від тих, які домінують у сучасному світі, так само різниться і вся атмосфера громадської думки, в якій провадилася їхня робота. Їхні проблеми, попри можливі аналогії з сучасністю, аж ніяк не тотожні сьгоднішнім

¹ Устрій Клісфена, чії реформи були прийняті 507 р. до н.е. Дрібні зміни вносилися час від часу, переважно в напрямку збільшення кількості суддів, які обиралися голосуванням і жеребкуванням, а також кількості платних посад; і те, і те було знаряддям народного врядування. Однак Клісфенові реформи встановили устрій Афін, що зберігався протягом періоду найвищої могутності Афін. Був час короткої олігархічної реакції наприкінці Пелопоннеської війни, але давні форми правління було відновлено 403 року.

проблемам, а етичний апарат, за допомогою якого оцінювалося й аналізувалося політичне життя, дуже різниться від будь-якого узвичаєного нині. Для того, щоб мати загалом точне уявлення про те, що означали їхні теорії, слід насамперед усвідомити, принаймні в загальних рисах, який різновид інститутів вони мали на увазі і яке розуміння вкладалося в слово “громадянство”, як факт і як ідеал, людьми, для яких ці теорії писалися. Те урядування почесне тому, що воно найкраще відоме, та переважно тому, що воно було предметом особливої уваги найвидатніших грецьких філософів.

Соціальні класи

Порівняно з сучасними державами стародавнє місто-держава було надзвичайно маленьким як за площею, так і за населенням. Отож уся територія Аттики лише трохи перевищувала дві третини площі Рок-Айленда, а чисельність населення Афін можна порівняти з чисельністю населення таких міст, як Денвер чи Рочестер. Дані вельми непевні, але, думаємо, ми не набагато помилимося, назвавши цифру трохи більшу, ніж триста тисяч. Такий лад, коли над великою територією панувало одне місто, був типовий для міста-держави.

Населення ділилося на три основні класи, які різнилися політичними і правовими поглядами. На нижніх щаблях соціальної драбини стояли раби, оскільки рабство було узвичаєним інститутом у стародавньому світі. З усього населення Афін десь третину складали раби. Як наслідок, для економіки міста-держави інститут рабства був так само характерний, як наймана праця для сьогodнішньої економіки. Звісно, раб не мав політичної ваги в місті-державі. У грецькій політичній теорії його існування було аксіомою, так само як у середні віки ніхто не сумнівався у феодалізмі, або як ніхто не ставить під сумнів взаємини робітника і працедавця нині. Часом доля раба була жалюгідною, часом інститут рабства (але не зловживання ним) брався під захист.

Однак порівняно велика кількість рабів, а надто перебільшення їх числа, призвела до появи міфу, який спричинив істотні помилки. Зокрема, думку, що громадяни міста-держави склали бездіяльний клас, а отже, його політична філософія була філософією класу, звільненого

від корисної праці.

Це майже цілковита ілюзія. Звільнений від праці клас в Афінах навряд чи міг би перебільшувати кількість незайнятих у будь-якому американському місті, яке подібне їм за розміром, бо греки не були багатими і жили у дуже вузьких економічних межах. Якщо стародавні греки мали більше дозвілля, ніж теперішнє покоління, то це тому, що вони купували його – їхній економічний механізм не був аж надто щільно підігнаний – шляхом зниження рівня споживання. Простота й примітивність життя стародавніх греків була б важким тягарем для сучасного американця. Безперечно, що переважна більшість афінських громадян мали бути купцями, ремісниками чи землеробами, які своєю працею заробляли собі на життя. У них не було іншого способу існування. Як наслідок, подібно до більшості людей у сучасних суспільствах, вони займалися політичною діяльністю за рахунок скорочення часу, який вони віддавали своїм безпосереднім заняттям. Слушно, що Аристотель, використовуючи цю обставину, вважав, що було б бажаним, якби всю ручну працю виконували раби, щоб у громадян з'явився вільний час для заняття політикою. Хоч би що думали про мудрість цього ідеалу, безперечно, що Аристотель не описував тодішній стан речей, а пропонував змінити його для вдосконалення політики. Грецька політична теорія часом ідеалізувала бездіяльний клас, і в аристократичних містах панівним класом могли бути землевласники, але цілковито хибна думка, згідно з якою в такому місті, як Афіни, громадянами були люди, чиї руки не знали праці.

Після рабів другою основною групою у грецькому місті були осілі чужоземці, або метеки. У торговому місті, яким були Афіни, таких людей могло бути багато, і більшість з них не були тимчасовими мешканцями. Однак не існувало форми законної натуралізації, і метек не став громадянином, попри те, що кілька поколінь його предків жили у місті, інакше як через недогляд чи попускання. Уявіть собі, що ви перші американські колоністи з англосаксів приймали б емігрантів з різних країв, не даючи їм громадянства. Метек, як і раб, не брав участі в політичному житті міста, хоча він був вільною людиною і його вилучення з цього життя не містило в собі нічого дискримінаційного.

I, нарешті, була група громадян, або тих, хто був членом міста і мав право на участь у його політичному житті. Цей привілей надавався за правом народження, бо грек залишався громадянином того міста, до якого належали його батьки. Бо більше громадянство давало право людині на членство, тобто на певну мінімальну частку політичної діяльності чи участі в державній діяльності. Цей мінімум міг зводитися до привілею відвідувати міські зібрання, які самі могли мати більше чи менше значення відповідно до нормального ступеня демократії, або ж давав право бути обраним на ту чи іншу посаду. Отож Аристотель, очевидно, маючи на увазі афінську практику, вважав, що право бути обраним для виконання судових обов'язків є найкращим критерієм громадянства. Мала людина право обирати багато посад чи лише деякі – залежало від того ступеня демократії, що переважав у місті. Проте слід зауважити, що для грека громадянство більшою або меншою мірою означало саме участь у політичному житті. Отже, сама тодішня ідея громадянства була більш особистісною і набагато менш правовою, ніж сучасна. Теперішнє поняття “громадянин”, тобто людина, якій законом гарантовано певні права, краще зрозуміли б не греки, а римляни, бо латинське слово *ius* частково означає володіння таким особистим правом. Греки, однак, вважали своє громадянство не особистим володінням, а чимось подібним до спільного володіння, як, скажімо, спільне життя членів родини. Цей факт суттєво вплинув на грецьку політичну філософію. Він означав, що проблема, на їхню думку, полягає не у здобутті людиною своїх прав, а в забезпеченні їй того місця, на яке вона має право. Трохи перефразувавши, це означає, що, з погляду грецьких мислителів, політична проблема мала розкрити місце, на яке кожен тип чи клас людей заслуговував у цілісному суспільстві, побудованому так, щоб могли провадитися всі істотні форми суспільної роботи.

Політичні інститути

Роботу інститутів, за допомогою яких громадяни провадили свою політичну діяльність, можна проілюструвати на прикладі Афін як найвідомішого типу демократичного устрою.¹ Всі громадяни чоловічої статі утворювали асамблею, або еклексію, – міські збори, в яких кожен

афінянин мав право брати участь після того, як йому виповнювалося двадцять років. Асамблея збиралася регулярно десять разів на рік, а у надзвичайних випадках – на скликання Ради. Ухвали цих міських зборів, наскільки це можливо, відповідали теперішнім декретам. У них втілювалася вся повнота державної влади цього політичного органу. Проте це не означає, що на асамблеї відбувалося чи мало відбуватися формування політики й ефективне обговорення заходів. Безпосередня демократія, яку здійснювали всенародні збори, – це скоріше міф, аніж форма управління. Бо більше від форми грецького врядування (за винятком неправої диктатури), як аристократичні, так і демократичні, включали в себе певного роду Народні збори, хоча насправді їхня роль в управлінні була неістотною.

Цікавим моментом афінського врядування, таким чином, були не збори усього народу як такі, а засоби, що робили суддів та чиновників підзвітними загалу громадян та відповідальними перед ними. Ці засоби зводилися до представництва, хоча воно істотно відрізнялося від теперішніх уявлень про представництво. На меті мався вибір достатньо великого органу для створення зрізу чи зразка громадян. Цьому органу було дозволено в окремих випадках на короткий час діяти від імені народу. Терміни перебування при владі були короткі, як правило, існували запобіжні засоби переобрання, отже, решта громадян, у свою чергу, могла взяти участь у керуванні державними справами. На додаток до такої політики архонарт був правлінням не когось одного, а ради десятиох, які вибиралися по одному від кожного племені, на які були поділені громадяни. Однак судді здебільшого мали незначну владу. В Афінах були два ключові органи контролю за урядом, а саме – Рада п'ятисот і трибунали галеастів із широким колом суддів.

Спосіб, у який обиралися члени цих керівних органів, указує на те, що вони представляли весь народ. Для зручності місцевого управління афіняни поділялися приблизно на сто демів, або, як їх ще можна назвати, адміністративних районів, цивільних округів чи парафорій. Ці деми були одиницями місцевого управління. Втім, в одному їх не можна прямо порівнювати з місцевими одиницями; членство в них було спадковим, і навіть якщо афінянин переїжджав з

однієї місцевості до іншої, він залишався членом того самого дему. Відповідно, попри те, що дем був місцевістю, система не була виключно системою місцевого представництва. Деми, однак, мали певний ступінь місцевої автономії і справляли деякі місцеві поліцейські обов'язки, що не мали істотної ваги. Окрім того, вони були тими дверима, крізь які афінянин вступав у громадянство, бо в них вівся список членів, і до нього записували кожного афінського юнака, коли тому виповнювалося вісімнадцять років. Та по-справжньому важливу роль вони відігравали, виставляючи кандидатів на посади в різних органах, що здійснювали державне керівництво. Система поєднувала вибори й жеребкування. Деми вибирали кандидатів, приблизно пропорційно до їх кількості, а урядовці визначалися жеребкуванням зі списку, сформованого виборами. На думку греків, такий спосіб призначення на посади шляхом жеребкування був винятково демократичною формою правління, оскільки всі мали рівні шанси зайняти державну посаду.

Утім, був один важливий афінський офіційний орган, який залишався поза межами цієї схеми виборів за допомогою жеребкування і який порівняно з іншими зберігав більшу незалежність. Це були десять стратегів, які обиралися прямим голосуванням і, крім того, мали право переобиратися. Звісно, в теорії стратеги були суто військовими людьми, але за імперської доби вони не лише фактично здійснювали важливі владні функції в далеких частинах Афінської імперії, а мали істотний вплив на ухвали Ради й асамблеї вдома. Отже, ця посада насправді була не військовою, а давала в окремих випадках якнайважливіші політичні права. Саме як стратег Перикл багато років поспіль стояв на чолі афінської політики, а його становище відносно Ради й асамблеї більше нагадувало становище прем'єр-міністра в сучасному уряді, ніж звичайного воєначальника. Але його сила полягала в тому, що він міг повести за собою асамблею; якби йому це не вдавалося, то його позбулися б так само ефективно, як, голосуючи проти, звільняють відповідального міністра.

Як було сказано вище, по-справжньому керівними органами в Афінах були Рада п'ятисот і трибунал гелеастів, які вибиралися

народом. Певного роду Рада була частиною всіх форм грецького міста-держави, але в аристократичних державах, таких, як, скажімо, Спарта, Рада була сенатом, утвореним зі старійшин, яких обирали на все життя і які не були відповідальними перед асамблеєю. Членство в такій Раді, як правило, було привілеєм благородного класу, а отже, цілком відрізнялося від членства в афінській Раді, яка обиралася народом. Рада ареопагу була пережитком аристократичного сенату, якого позбавила влади зростаюча демократія. По суті, Рада п'ятисот була виконавчим і керівним комітетом асамблеї.

Фактично урядову роботу було зосереджено у цьому комітеті. І все ж таки п'ятисот чоловік було забагато для ведення справ, і це число скорочувалося до робочого розміру за допомогою улюбленого засобу – ротації. Кожне з десяти племен, на які були поділені афіняни, призначало п'ятдесят членів Ради, і ці п'ятдесят представників цього племені працювали лише одну десяту частину року, тобто терміну своїх повноважень. Цей комітет п'ятдесяти за участю дев'яти інших радників – по одному від кожного з дев'яти племен, які на той час не мали влади, – здійснював фактичне керівництво й вів справи від імені всієї Ради. Голова вибирався жеребкуванням не більше ніж на один день, і жоден афінянин не міг перебувати на цій почесній посаді більше одного дня за все своє життя. На Раду покладался дуже важливий обов'язок пропонувати заходи для розгляду на загальній асамблеї громадян, яка брала до уваги лише ті проблеми, що попередньо розглядалися Радою. У часи, коли афінська конституція досягла своєї найвищої точки, могло скластися враження, що Рада, а не асамблея, була тим органом, який ефективно формулював заходи. Пізніше вона, схоже, обмежилася завданням підготовки проектів заходів, які слід було розглянути на асамблеї. Окрім виконання цих законодавчих обов'язків, Рада була ще й центральним виконавчим органом управління. Чужоземні посольства могли звертатися до народу лише через Раду. Судді трибуналу гелеастів великою мірою були під її контролем. Рада могла ув'язнювати громадян і навіть засуджувати їх на смерть, виступаючи в ролі суду або передаючи злочинців до одного зі звичайних судів. Вона здійснювала весь контроль над фінансами, управлінням державним майном та стягненням податків. Флот та його арсенали були безпосередньо

підпорядковані їй і з нею більш чи менш тісно співпрацювали різні комісії й адміністративні органи або службовці.

Великі повноваження Ради, однак, завжди залежали від доброї волі асамблеї. Асамблея розв'язувала питання, подані на її розгляд Радою, ухвалюючи постанови, вносячи доповнення або відкидаючи їх, відповідно до своїх поглядів. Пропозицію, яку було висунуто на асамблеї, могли передати до Ради, або ж остання могла ознайомити асамблею з пропозицією, не даючи жодних рекомендацій. Усі найважливіші питання, такі, як оголошення війни, укладання миру, створення союзів, голосування за прямі податки чи законодавчі постанови, мали розглядатися асамблеєю для народного схвалення, але ніхто не вважав, принаймні в найкращу добу афінської політики, що Рада мала бути лише органом для складання проектів постанов. У всякому разі, декрети видавалися від імені Ради і народу.

Однак народний контроль як над суддями, так і над самим законом здійснювався через суди. Афінські трибунали гелеастів, безперечно, були наріжним каменем усієї демократичної системи. Їхню роль неможливо порівняти з роллю, яку виконують суди в будь-якій теперішній системі управління. Їхнє завдання, як і будь-якого іншого суду, звісно, полягало в ухваленні юридичних постанов, зокрема при розгляді і цивільних, і кримінальних справ. Але, крім цього, їм було надано широких повноважень, які, згідно з сучасними уявленнями, мали скоріше законодавчу або виконавчу, ніж юридичну природу.

Члени або судді гелеастів призначалися демами – щороку обиралося шість тисяч осіб, з яких жеребкуванням визначалися ті, хто мав засідати в конкретних судах і розглядати конкретні справи. Для виконання цих обов'язків могли вибрати будь-якого афінянина, якому виповнилося тридцять років. Трибунал був великим органом, де ніколи не було менше 201 члена, а як правило – 501, а то й набагато більше. Ці громадяни не ділилися на суддів та присяжних, оскільки афінський суд не мав жодних механізмів, що відповідали б методологічно розвиненій формі права. Сторони на судовому процесі повинні були особисто викласти свої справи. Суд просто голосував, спершу щодо встановлення вини, а потім, якщо вину було встановлено, щодо покарання, яке слід було накласти на винного після

того, як кожна сторона пропонувала справедливу, на її думку, кару. Ухвала суду була остаточною, оскільки не існувало системи касацій. Справді, це було цілком логічно, адже, згідно з теорією афінських судів, трибунал діяв і вирішував від імені всього народу. Трибунал був не просто юридичним органом; для зручності він буквально вважався афінським народом. Отже, ухвала одного трибуналу в жодному разі не була обов'язковою для будь-якого іншого. Фактично, у певних аспектах суд був подібний самій асамблеї. І асамблея, і трибунал були народом. Таким чином суди використовувалися для забезпечення народного контролю як над посадовими особами, так і над самим законом.

Контроль трибуналів над суддями здійснювався у три основні способи. По-перше, була можливість екзамінувати кандидата, перш ніж він обійме посаду. Іспит могли влаштувати на тій підставі, що даний кандидат не годиться для такої посади і трибунал міг дискваліфікувати його. Такий механізм робив вибори шляхом жеребкування куди менш випадковими, ніж здавалося б на перший погляд. По-друге, наприкінці повноважень від судді могли вимагати звіту за всі його дії, звітувати він мав також перед трибуналом. І нарешті, наприкінці строку повноважень кожного судді трибуналу гелеастів відбувалася спеціальна ревізія рахунків і огляд того, як він розпоряджався державними коштами. Афінський уряд трибуналу гелеастів, який не мав права на переобрання і дії якого (до і після виконання ним своїх обов'язків) міг розглянути трибунал, що склався з п'ятисот чи більше його співвітчизників, визначений жеребкуванням, мав украй обмежену свободу дій. У випадку зі стратегами та обставина, що їхнє переобрання дозволяло їм уникати ревізій, безперечно, великою мірою пояснює, чому вони були найнезалежнішими афінськими посадовими особами.

Контроль з боку трибуналу аж ніяк не зупиняв суддів. Вони контролювали сам закон, який міг би дати їм справжню законодавчу владу і піднести їх до становища, яке в окремих випадках дорівнювало становищу самої асамблеї. Адже трибунали могли судити не лише людину, а й закон. Отож ухвалу Ради чи асамблеї могли поставити під сумнів, висунувши певного роду позов, згідно з яким ця ухвала

суперечила конституції. Будь-який громадянин міг оскаржити її, а відтак дія спірного закону призупинялася, поки його доля не вирішувалася на трибуналі. Винний закон судили так само, як і людину, і негативна постанова суду анулювала його. На практиці не було зримого обмеження підстав для такої дії; досить було просто припустити, що цей закон недоцільний. З другого боку, очевидно, що афіняни для зручності ототожнювали волю суддів трибуналу гелеастів з волею усього народу.

Політичні ідеали

Вибрана народом Рада та її відповідальність перед асамблеєю і незалежні й вибрані народом судді трибуналу гелеастів були характерними інститутами афінської демократії. Однак, як і в будь-якій системі управління, за інститутами стояли певні концепції того, що вони мають уособлювати ідеали власного політичного життя, для якого ці інститути мали бути корисними. Такі ідеали важче виявити й охарактеризувати, проте вони не менш важливі, ніж самі інститути, для розуміння політичної філософії. На щастя, історик Фукідід констатував, у незрівнянному фрагменті одного зі своїх творів, те значення, яке демократія мала для глибокодумних афінян. Це уславлене “Надгробне слово”, що його приписують Периклові, провідникові демократії, і яке нібито було виголошено на честь солдатів, полеглих у перший рік великої війни зі Спартою [6, с. 35-46]. Мабуть, в історичній літературі ніколи не було кращого викладу політичного ідеалу. Гордість, з якою афінянин споглядав своє місто, любов, з якою він ставився до своєї участі в громадському житті міста, й моральне значення афінської демократії проглядаються у кожному рядку.

Промова Перикла, очевидно, мала на меті пробудити у слухачів усвідомлення міста як їхньої найдорогоціннішої власності, а також як чогось найкориснішого, чому вони могли присвятити своє життя. Мета звернення – патріотичний заклик, привід – похорони, отож від промовця слід було б чекати розміркувань щодо благочестя та родової величі. Фактично Перикл мало говорить про традицію чи минуле. Він зупиняється на тогочасній славі об’єднаних і одностайних Афін. Він

закликає слухачів побачити в Афінах те, чим вони були насправді, збагнути, що вони означають для своїх громадян, і говорить про все це так, наче місто було надзвичайно вродливою і гідною жінкою.

Я хотів би, щоб ви день у день споглядали велич Афін, поки не сповнитесь любов'ю до них, а коли вас вразить видовище їхньої слави, згадайте, що цю імперію створили люди, які знали свій обов'язок і мали сміливість виконати його, яких у лиху годину ніколи не полишав страх безчестя і які, коли їхні наміри зазнавали поразки, не дозволяли, щоб їхні чесноти були втрачені для країни, а беззастережно офірували своє життя, як найкращі жертви, на її вівтар.

Отже, афінське громадянство – найбільша слава афінян. “Звеличуючи місто, я звеличив їх”. Адже якому скарбові глибокодумна людина віддала б перевагу перед цим? Яке своє майно вона оцінювала б вище або за яке вона ризикуватиме й офіруватиме більше? Може, вона віддасть перевагу своєму майну або своїй родині? Яка користь від майна, окрім тієї, що воно дозволяє людині втішатися вищим благом, що йде від активної участі в житті міста? А яка вартість від родини, навіть якщо вона походить від стародавнього і шляхетного роду, окрім тієї, що вона забезпечує доступ до вищої форми соціальних взаємин, якою є громадське життя? Над усіма фракціями, над усіма меншими групами будь-якого кшталту стоїть місто, яке надає їм усім значення й вартості. Родина, друзі та майно дають найбільшу втіху лише тоді, коли вони є складниками цього найвищого добра, яке полягає в тому, щоб мати місце в житті й діяльності самого міста.

Зваживши на риторичну гіперболізацію, природну для такої нагоди, залишається той факт, що “Надгробне слово” було виразом справжнього ідеалу грецького політичного життя. Це життя було позначене тією інтимністю, яку теперішній людині важко асоціювати з політикою. Сучасні держави настільки далекі, великі й відчужені, що не можуть відігравати ту роль у житті сучасного громадянина, яку так природно брало на себе місто-держава стародавнього грека. Інтереси афінянина не були так роз'єднані, вони не розпадалися аж надто різко на відсіки, не сполучені між собою, а всі зосереджені на місті. Його мистецтво було громадським мистецтвом. Його релігія, оскільки вона

не була родинною справою, – це релігія міста. Його релігійними святами були громадські торжества. Навіть його засоби існування залежали від міста куди частіше, ніж у сучасному житті. Отже, для греків місто було життям укупі, його устрій, за словами Аристотеля, був швидше “способом життя”, ніж правовою структурою, і як наслідок – основоположною думкою у грецькій політичній теорії була гармонія цього спільного життя. Між його розмаїтими аспектами майже не робилося різниці. Для греків теорія міста була водночас і етикою, і соціологією, і економікою, а також політикою в її вузькому теперішньому розумінні.

Всеосяжність цього спільного життя й те, як афіняни цінували його, стає зрозумілим з їхніх інститутів. Ротація в державних установах, призначення на посади за допомогою жеребкування, а також збільшення розмірів керівних органів настільки, що вони ставали незграбними, – усе це мало на меті залучення якомога більшої кількості громадян до участі в урядуванні. Афінянин не гірше за інших знав докази проти всіх цих механізмів, однак він був готовий погодитися з цими вадами заради переваг, що їх, на його думку, вони давали. Його системою врядування була демократія, “бо управління перебуває в руках багатьох, а не кількох”. У сучасній політиці такий вираз сприймуть не зовсім буквально, якщо тільки не розумітимуть вельми безбарвне право голосувати. Безперечно, перебування при владі мало значить у розрахунках теперішніх демократів, окрім тих небагатьох, які роблять кар’єру в політиці. Для афінянина така подія була нормальною в житті майже кожного громадянина. Спираючись на цифри, наведені Аристотелем у його “Конституції Афін”, можна підрахувати, що в будь-який рік один громадянин із шести міг брати участь в управлінні державою, навіть якщо ця участь зводилася всього-на-всього до обов’язків судді трибуналу гелеастів. А якщо громадянин не виконував жодних державних обов’язків, він усе-таки міг, регулярно – десять разів на рік, брати участь в обговоренні політичних питань на загальній асамблеї громадян. Обговорення, формальне чи неформальне, державних справ було однією з головних розваг та інтересів його життя. Отож Перикл найбільше пишається

тим, що Афіни краще, ніж інші держави, засвоїли таємницю того, як дати змогу своїм громадянам об'єднати піклування про свої приватні справи з участю у громадському житті.

Афінський громадянин не нехтує державою, бо він піклується про свою домівку, і навіть ті з нас, хто займається ремеслом, мають дуже ясне уявлення про політику. Тільки ми вважаємо людину, яка не цікавиться державними справами, некорисною, лише небагато з нас спроможні бути політиками, але всі можуть оцінювати їхні дії.

Присвячення всього свого часу приватним справам за доби Перикла сприймалося б жахливим спотворенням цінностей; виробники афінян, зокрема гончарів і зброярів, свого часу були найкращими у грецькому світі, але навіть ремісник повстав би проти життя, де не залишалось б місця для участі у спільних справах, справах міста.

Цьому бажанню участі кожного у громадському житті відповідав той ідеал, коли зовнішні розбіжності в становищі чи багатстві нікому не повинні ставати в цьому на заваді.

На почесні державні посади висувають тих, кого шанують за чесноти, і привілей не дає більшого успіху, ніж особиста доблесть, а скромність звання не заважає біднякові прислужитися своїй країні.

Іншими словами, ніхто не народжений для посади і ніхто не купує собі посаду, однак рівні шанси ставлять людину на те місце, на яке їй дає право її природний хист.

Нарешті, цей ідеал спільного життя, в якому усі могли б брати активну участь, містить у собі оптимістичну оцінку політичних здібностей пересічної людини. З другого боку, припускається, що сувора муштра й глибока спеціалізація не потрібні для того, щоб розумно розсудити політичні й соціальні питання. У промові Перикла найвиразніше бринить гордість, з якою демократ-афінянин сприймає свою “щасливу різнобічність”.

Ми покладаємося не на управління чи хитрість, а на наші серця та руки. А в питаннях виховання, тим часом як вони (спартанці) з дитинства виснажують себе важкими вправами, маючи на меті бути сміливими, ми живемо вільно, а проте так само готові долати небезпеки, як і вони.

Це, звичайно ж, глузливе зауваження про Спарту з її суворою

військовою дисципліною, але не тільки. Духом аматорства завжди була пронизана афінська практика. Афінянин мав гострий розум і був готовий повірити, собі на біду, що гострота розуму могла замінити глибокі знання чи фахові навички. І все ж таки правдою в похвалі афінянина було те, що він міг перевершити представників усіх інших народів своїми здобутками – у мистецтві, в ремісництві, у війні на морі, в управлінні державою.

Отож, згідно з афінським розумінням, місто було спільнотою, де якомога більшої кількості громадян слід дозволяти брати активну участь у громадському житті, не роблячи різниці щодо звання чи багатства, і де здібності її окремого члена знаходили природний, несподіваний і щасливий вихід. І досить великою мірою – мабуть, більшою, ніж будь-якій іншій людській спільноті, – Афінам Перикла тяжко реалізувати цей ідеал. І все-таки це був ідеал, а не факт. Навіть у свої найкращі часи демократія мала свій зворотний бік, який так само пов'язаний з початком політичної теорії, як і з її успіхами. Платонову “Державу”, либонь, можна охарактеризувати як критику демократичного поняття “щаслива різнобічність”, поняття, яке, на Платонову думку, було нічим іншим, як невикорінною вадою будь-якого демократичного устрою. І справді, знаючи про руйнівні наслідки Пелопоннеської війни, він міг сумніватися у вартості демократії більше, ніж Перикл. В “Історії” Фукідіда, щодо “Надгробного слова”, також є жахлива іронія, бо воно протиставляється розповіді про наступну поразку Афін.

Стосовно ширшої проблеми досягнення гармонійного спільного життя також слід визнати, що місто-державою мало лише обмежений успіх. Вже сама інтимність і всесяжність його життя, яка пояснює більшу частину моральної величчю ідеалу, призвела до вад, які були зворотним боком його чеснот. Загалом міста-держави мали, ймовірно, стати жертвами фракційних сутичок та партійного суперництва, які були настільки запеклими, наскільки може бути лише суперництво між близькими людьми. Фукідід малює жахливу картину наступу круглих змін і розброду на грецькі міста у міру того, як поглиблювалася війна.

Необачна відвага вважалася відданою сміливістю; обережна

затримка була виправданням боягузтва; стриманість приховувала слабодухість; знати все – означало нічого не робити. Шалена енергія була істинною ознакою чоловіка... Політичні узи виявлялися міцнішими за кровні зв'язки... Довіра ґрунтувалася не на божественному законі, а на співучасті у злочинах [6, с. 6, 82].

Пізніше, після завершення війни, Платон сумно стверджував, що “всі міста, навіть найменші, поділені навпіл, на місто багатих і місто бідних” [7, с. 422].

Саме тому, що ідеал гармонії було лише частково або ненадійно реалізовано, він аж надто наполегливо формує частину грецької політичної думки. Була тенденція повсякчас виявляти відданість скоріше конкретній формі правління чи партії, ніж місту, а це надто просто відкривало шлях до чистісінького політичного егоїзму, в якому не було місця лояльності для партії. У цьому відношенні становище в Афінах, певне, було кращим, ніж у цілому, хоча кар'єра Алквіада висвітлює як небезпеку розколу, так і безсовісний егоїзм, можливі в афінській політиці.

Хоч би як ненадійно реалізований, цей ідеал гармонійного спільного життя, участь у якому мала бути головною втіхою для кожного громадянина, залишається провідною думкою у грецькій політичній теорії. Це більше, ніж будь-що, пояснює здивування, яке охоплює сучасного читача одразу після того, як він уперше звертається до Платонових чи Аристотелевих праць. Там немає наших найбанальніших понять, зокрема поняття окремих громадян, наділених особистими правами, і поняття держави, яка за допомогою закону захищає права своїх громадян і вимагає від них визнання необхідних для цього обов'язків. Наша політична думка припускає наявність певної рівноваги між цими двома протилежними тенденціями – достатньою владою, щоб держава була ефективною, і достатньою свободою, щоб громадянин залишався вільним у своїх діях. Філософ міста-держави не розглядав ані таке протистояння, ані таку рівновагу. Право чи справедливість означає для нього устрій чи організацію спільного життя громадян, а мета закону – визначити кожній людині її місце, її звання, її функцію в загальному житті міста. Громадянин має права, але вони не є атрибутами певної особистості, вони асоціюються

з його званням. Він також має обов'язки, але вони не накладаються йому державою, вони виростають з необхідності реалізувати його власні можливості. Грек щасливо уникав як ілюзії, що в нього є спадкове право чинити так, як йому заманеться, так і удавання, наче його обов'язок “суворо заповідав голос Божий”.

У межах кола, окресленого, таким чином, за допомогою концепції громадянської гармонії та спільного життя, афінський ідеал визначив місце для двох фундаментальних політичних вартостей, завжди тісно пов'язаних у грецькій свідомості, які були, так би мовити, стовпами системи. А саме – свобода і повага до закону. Важливо відзначити, як Перикл поєднав обидві вартості майже в одному і тому самому висловлюванні.

У нашій державі ми живемо вільно і в повсякденному житті уникаємо взаємних підозр; ми не відчуваємо ворожості до сусіда, якщо він у своїй поведінці керується особистими нахилами; ми не кидаємо на нього похмурих поглядів, які неприємні, хоч і нешкідливі. В той час як наші особисті взаємини не обмежені, наше громадське життя просякло духом шанування; ми шануємо владу і не порушуємо законів, надто тих, які встановлені на захист скривджених, а також законів неписаних, порушення яких усі вважають негідним.

Міська діяльність відбувається за добровільної співпраці громадян, а головний засіб цієї співпраці – вільне й вичерпне обговорення політики в усіх її аспектах.

Великою перешкодою для дії, на нашу думку, є не дискусія, а бажання того знання, яке здобувається за допомогою обговорення, що переважає дії. Адже ми маємо особливу силу думати, перш ніж діяти, і все-таки діяти, в той час як інші люди, сміливіші через незнання, розміркувавши, стають нерішучими.

Саме ця віра в обговорення, як найкращий засіб визначення державних заходів і запровадження їх у життя, – ця віра, згідно з якою мудрий захід чи гідна інституція мають витримати перевірку багатьма головами, – зробила афінянина творцем політичної філософії. І не тому, що він зневажав звичай, він просто ніколи не вірив, що засновані на традиції звичаєві закони є обов'язковими лише завдяки своїй стародавності. Він вважав за краще вбачати у звичаї підставу для

припущення існування основоположного принципу, який витримав би раціональну критику, а відтак став би чіткішим і зрозумілішим. Ця проблема взаємин звичаю та розуму пронизує всю теорію міста-держави. Отож скептицизм, згідно з яким право є лише сліпим звичаєм, а політичні інститути – це всього-на-всього засіб для здобуття переваг для беніфацій системи, був, на думку Платона, найсмертельнішою соціальною отрутою. Але в цьому відношенні Платон обстоював ту природжену віру греків, що державне управління у крайньому разі спирається на переконання, а не на силу, і що його інститути існують для того, щоб переконувати, а не примушувати. Урядування не є таємницею для шляхетних нащадків Зевса. Свобода громадянина залежна від того факту, що він має раціональну здатність переконувати інших і дозволяти переконувати себе у вільному й беззастережному спілкуванні зі своїми співвітчизниками. Грек по суті дещо наївно вважав, що йому одному з усіх людей властива така здатність і що з усіх форм урядування лише місто-держава давало їй вільний вихід. Саме в цьому корінилося зверхне ставлення до “варварів”, які, за словами Аристотеля, були рабами за натурою.

3.3. Перикл та афінська демократія

Після укладення миру вся увага Спарти та Афін була спрямована на внутрішню політику, на консолідацію сил та підготовку до нової війни, у неминучості якої жодна з сторін не мала сумнівів.

В Афінах у той час велася боротьба за політичне керівництво між двома партіями – аристократичною та демократичною. Головою аристократичної партії після Кімона став Фукідід, син Мелесія (його не слід плутати з істориком Фукідідом, сином Олора). Фукідід об'єднав усі елементи, що були незадоволені демократичною політикою Афін, та утворив з них сильну опозицію демократичній партії.

Демократичну партію очолив Перикл. Боротьба ця велася з великою пристрасстю та впертістю. Обидві сторони застосовували всі засоби, які були їм доступні, всі види демагогії, судові переслідування, наклепи й т.ін. Перикл “надав кермо народові, став проводити пронародну політику”. Нарешті після багатьох років напруженої

боротьби перемогу здобув Перикл.

Фукідід був людиною незвичайною й, за словами Плутарха, досить гідним супротивником Перикла. Фукідід зазнав поразки, яка пояснювалась не його особистими якостями, а нереальністю поставленої мети. В часи широкої демократизації афінського суспільства він прагнув відновити аристократичну партію, позицію якої підтримав сам. Незважаючи на всю утопічність мети, Фукідіду на деякий час вдалося об'єднати ворожі демократичній конституції елементи та, за виразом Плутарха, перетягнути важелі в свій бік.

Перемога Перикла знаменувала собою перемогу демократії, при цьому головним чином міської та морської демократії. Перикл рішуче виступав за розвиток морської сили Афін. “Внаслідок цього демос відчув свою силу та прагнув зосередити всі політичні права в своїх руках”[8, с. 27].

Спочатку Перикл вів боротьбу з аристократичною партією в союзі зі своїм однодумцем Ефіальтом. Ефіальт проклав шлях Периклу та забезпечив йому перемогу. Наші відомості про Ефіальта дуже малі. Аристотель називав його людиною непідкупною та справедливою в державних справах. Головним гальмом в укріпленні демократії Ефіальт вважав ареопаг, що здійснював вищий нагляд за державними закладами, законами та поведінкою громадян. За часів греко-перських воєн демократичні заклади послабли, а права ареопагу як вищого органа держави, навпаки, розширилися.

Консервативні антидемократичні групи й у подальшому боролися за збереження ареопагу. Це можна побачити, наприклад, у промові афінського оратора Ісократ (IV ст.), яка була проголошена ним на захист ареопагу (“Ареопагітик”): наші предки були надто розсудливі та передбачливі, тому доручили раді ареопагу охороняти “добрі порядки”, а в цьому органі могли знаходитись “тільки люди з доброго роду”.

Спочатку Ефіальт вів боротьбу з окремими членами ареопагу, залучаючи їх до суду за зловживання владою під час здійснення судових та, взагалі, державних функцій. Підготувавши таким чином ґрунт, Ефіальт у 462 р. виступив проти ареопагу в Народному зібранні та здобув майже повного знищення його політичної влади. За

ареопагом залишилося лише право суду у справах про навмисні вбивства, підпали, а також нагляд за культом. Верховні права ареопагу передавалися трьом демократичним закладам: гелієї, раді п'ятисот та еклесії. Успіху Ефіальта сприяла й та обставина, що його головний супротивник та захисник прав ареопагу Кімон у той час знаходився в Спарті й внаслідок цього не міг взяти активної участі в політичній боротьбі. За свою сміливу спробу обмежити права ареопагу Ефіальт був підступно вбитий.

Передача верховних прав аристократичного органу – ареопагу – демократичним закладам мала величезне принципове значення. З цього часу верховним суддею, сувереном в усіх справах, що стосувались держави та окремого громадянина, визнавався сам народ.

Після остракізму Фукідіда фактичним правителем Афінів став Перикл, який у званні першого стратега керував Афіньською державою безперервно протягом 15 років (443-429 рр.).

Народився Перикл на початку греко-перських воєн, близько 500 р. По лінії матері він походив з роду Алкменіонідів та був племінником Клісфена. Батько Перикла, Ксантип, афіньський стратег, командував грецьким флотом в бійці біля мису Мікале. За соціально-економічним положенням Перикл належав до афіньських землеробців-аристократів. Його маєток був розташований неподалік Афінів та відзначався доброю організацією.

Афіньська конституція при Периклі

Час правління Перикла вважається “золотим віком” афіньської історії, епохою найвищого розквіту Афінів. До цього часу остаточно склалася демократична конституція Афінів в її класичній формі. Афіньська конституція V ст. була органічним доповненням, видозміненням та розвитком конституції Клісфена.

Верховним органом Афіньської держави визнавалось Народне зібрання, чи еклесія. За часів Перикла еклесія перетворилася в регулярно діючий вищий політичний орган. Вона збиралася від двох до чотирьох разів на місяць у головному місті Аттики Афінах, на приміському пагорбі Пиксі. Еклесія вирішувала важливі справи общини, питання війни та миру, продовольчого постачання міста, мала

вищий державний контроль, розглядала судові справи в останній інстанції й т.ін. Аристотель – головний наш авторитет в області політико-правових закладів стародавньої Греції – так описує функції та порядок праці еклесії.

З них (Народних зібрань) “одне головне, в якому слід проводити перевірку виборних влад, – чи знаходить народ їх розпорядження вірними, потім – обговорювати питання відносно провізії та захисту країни; в цей день усі бажаючі можуть зробити надзвичайні заяви; нарешті, слід зачитувати описи конфіскованого майна та заяви про затвердження прав на спадок, щоб усі знали про кожний отриманий спадок” [8, с. 43].

Активними правами в еклесії користувалися усі афінські громадяни, що досягли двадцятирічного віку, без обмеження майновим чи якимось іншим цензом.

Перетворення еклесії в постійний, регулярно діючий орган змінило й природу іншого важливого політичного органу афінської конституції – ради п’ятисот. Він залишався вищим урядовим органом. Він стояв на чолі держави, розпоряджався справами війни та миру, на нього були покладені різноманітні адміністративні функції, як от: управління афінськими фінансами, нагляд за арсеналами, доками, флотом, контроль та регулювання торгівлі, контроль над діями посадових осіб, однак найголовнішою функцією було попереднє обговорення справ, що потім надходили на розгляд Народного зібрання. Він був перш за все дорадчим органом, “радою попереднього обговорення”.

Колись всемогутня колегія архонтів також повинна була втратити своє значення, оскільки призначення та контроль посадових осіб переходили до еклесії. Обиралися архонти жеребкуванням, як і всі посадові особи, за виключенням стратегів, які обиралися в еклесії відкритим голосуванням шляхом підняття рук (хіротонія).

Вищою судовою інстанцією та вищим контролюючим юридичним органом залишався суд присяжних – гелієя. Як було вже зазначено вище, після реформи Ефіальта до гелієї перейшли права ареопагу. Афінська гелієя складалася з 6 тисяч чоловік, які обиралися жеребкуванням по 600 чоловік від кожної філи. З присяжних

складалися спеціальні судові комісії, звичайно по 500 чоловік. Адвокатура в афінських судах не припускалась. Кожний громадянин повинен був захищати себе сам, хоч у більшості випадків захисні промови для обвинувачених складалися особами, які були обізнані з судовими справами. Внаслідок повільності судовиробництва справ накопичувалось дуже багато, тому вони надовго залишались не розглянутими. В коло повноважень гелієї входили не тільки судові справи самої Аттики та Афін, але й усієї Афінської держави. За часів Перикла судові процеси, склад суддів та їх функції були впорядковані. Число геліастів (присяжних) було точно визначено.

Наступним державним органом була колегія десяти стратегів, значення якої дуже зросло з часів греко-перських війн. Колегія десяти стратегів була єдиним в Афінській державі закладом, де можна було переобиратись необмежену кількість разів, де не існувало щорічної підзвітності. Стратегів засуджували лише у випадку їх зради чи військових поразок. У цьому разі в них конфісковували майно, висилали, іноді позбавляли життя. Навіть Перикл, який був 15 років стратегом та фактично єдиновладним правителем Афін, врешті-решт після першої ж своєї невдачі був позбавлений посади та засуджений на виплату штрафу, хоч швидко був реабілітований.

В еклесії припускалась повна свобода слова. Говорити міг будь-хто, не дуже дотримуючись порядку денного. Голосування проходило шляхом підняття рук чи кидання в урни камінців. Будь-хто мав право запропонувати якусь постанову, поставити на обговорення новий закон, підняти питання про скасування існуючого закону. Проте саме ця процедура скасування чи запровадження супроводжувалась дотриманням складних формальностей, за допомогою яких прагнули обмежити афінський рабовласницький устрій від випадковостей та потрясінь. Крім того, протягом року можна було подати в спеціальну судову колегію скаргу про те, що запропонована Народним зібранням постанова суперечить основним афінським законам (“графе параномон”). Якщо якась пропозиція суперечила цим законам, тобто інтересам афінських рабовласників, ініціатор його притягувався до відповідальності. З винуватця протизаконного проекту брали великий штраф, а іноді його засуджували й до смертної кари. Відсутність писаної конституції давала можливість широко практикувати “графе

параномон”.

Для створення реальної можливості участі в державних справах малозабезпечених прошарків населення Перикл (чи Ефіальт) ввів платню за виконання функції присяжного в судах, на засіданнях. Перед вступом в судову палату кожному геліасту доручався суддівський посох та марка (символон), за які він отримував належні йому два обола (дієта).

Крім введення дієт, Периклу приписують ще й введення театральних грошей (теорікон), які видавались громадянам після придбання ними марки чи квитка на театральні вистави. Ці суми в розмірі двох оболов дорівнювали вартості денного утримання однієї людини. Введені Периклом дієти були природним продовженням та розвитком платні за несення державних обов’язків (особливо за військову службу), що встановились за часів греко-перських війн.

До податків на заможну частину громадянства слід віднести також і різні літургії (суспільні повинності) у вигляді озброєння військових кораблів, влаштування свят, оплачування хорів (хорегії) й т.ін.

Встановленням дієт, введенням теорікону та іншими схожими заходами прагнули пом’якшити класові протиріччя, зберегти військову могутність поліса й тим самим продовжити його існування. Те, що аристократія поліса (верхній прошарок громадянства) – купці, “капітани кораблів”, підприємці, работорговці й ін. – втрачали на цьому, вони повертали гроші повністю на торговельних операціях, захопленнях здобичі, работорговлі та інших прибуткових статтях, що надавалися їм полісом.

Афінська держава (архе)

Делоська симахія через об’єктивні фактори перетворилась в Афінську державу (архе). Більшість союзників не брала участі у постачанні озброєних кораблів. Ця справа знаходилася в руках Афін. Союзники ж повинні були сплачувати певні внески – форос (данина). Таким шляхом керівництво справами Делоської симахії закономірно переходило до Афін, що з першого союзника перетворились на гегемона, який диктував свою волю союзу. За словами Фукідіда, афіняни в своїх розпорядженнях та наказах не рахувалися, як колись,

із тим, чи подобається це союзникам, чи ні, не ставили себе на один рівень з іншими. У разі відмови виконувати директиви Афін вони без зусиль підкоряли членів своїй волі [9, с. 62].

Зовнішнім виразом перетворення Делоської симахії в Афінську архе слугували перенесення союзної скарбниці з Делоса в Афіни (454 р.) та передача важливих справ союзників на розгляд та рішення афінської гелієї. Сума фороса була встановлена засновником Делоського союзу Аристидом на основі точного врахування прибутків кожного члена союзів. Після організації симахії союзники прохали прислати до них Аристиду, щоб він встановив “помірний внесок” відповідно до можливостей кожного з міст. Афіняни задовольнили прохання союзників та доручили Аристиду справедливо встановити норму внеску; він визначив загальну суму фороса в 460 талантів. Ця сума сама по собі і особливо в порівнянні з форосом більш пізнього часу здавалася вельми помірною.

Відносно сплати фороса всі члени Делоського союзу були розподілені на 5 округів, організованих за географічним принципом. За часів Перикла розмір фороса коливався: в 444/43 м. він дорівнював 426,5 таланта, в 429/28 м. був не більше 410,5, таланта; під час Пелопоннеської війни (в 426 р.) він доходив до 1 300 талантів. Аттичний талант, що містив 26,2 кілограма, дорівнював 60 мінам, або 6 тисячам драхм. Драхма містила 4,3 грама срібла. Приймаючи золотий талант приблизно в 1,5 тисячі золотих карбованців, отримуємо вельми солідну цифру союзницького внеску – від 620 тисяч до 2 мільйонів карбованців на золотий розрахунок.

Крім фороса, союзники платили всіляке мито, несли судові витрати, оплачували чиновників-спостерігачів, що прислалися з Афін, – наглядців (єпископів) і багатьох інших.

Другу статтю афінських надходжень складало торгове мито, що надавалося звичайно на відкуп приватним особам або відкупним компаніям (телонай). Афіни за часів Перикла перетворилися в торговельне місто світового значення. Через головний афінський порт Пірей ішли торговельні шляхи в усі сторони світу, через нього проходив транспортний шлях зі сходу і північного сходу на захід і південний захід – з Чорного моря в Адріатичне.

Мито в Піреї стягувалося в розмірі 2% з оподаткованого вантажу. Чималий прибуток державному казначейству приносили державні володіння, що віддавалися на відкуп, Пангейські та Лаврійські рудники, а також каменоломні, солончаки і т.п. До розряду державних прибутків треба прирахувати й позики, що отримувалися в критичні моменти від приватних осіб і установ, особливо від храмів. Так, наприклад, в 422 р. була зроблена колосальна позика від храму Афін, в скарбниці якого напередодні Пелопоннеської війни зберігалося біля 10 тисяч талантів.

Скарбниця афінського державного поліса знаходилася в храмі Афін (Парфенон), покровительки міста, на Акрополі. Цим закладом завідували особливі скарбники.

Афінська архе, до складу якої входило біля двохсот держав неоднакової величини і значення, за часів Перикла досягла своєї вищої могутності. Число мешканців всієї території, підвладної Афінам, доходило до 10-15 мільйонів. Число мешканців самої Аттики дорівнювало приблизно 410-420 тисячам чоловік. З них меншу частину складали повноправні громадяни (їх нараховувалося біля 42 тисяч), іншу частину складали жінки та неповнолітні (біля 96 тисяч), метеки та раби. Останніх було не менше половини всього населення.

Озброєні сили Афін склалися з союзницького флоту, який під час Пелопоннеської війни нараховував до 400 трієр і сухопутної армії, чисельність якої складала 27 тисяч чоловік. За масштабами античного світу це була значна сила. Військова повинність в Афінах проводилася дуже суворо. Всі громадяни чоловічої статі від 18 до 60 років зобов'язані були нести військову службу. Громадяни перших трьох класів служили в регулярному ополченні, пішому і кінному, фети служили як легкоозброєні стрільці та весляри на судах. Молодь від 18 до 20 років (ефеби) несла гарнізонну службу всередині країни та на кордонах держави. Як правильно вказує Аристотель, Афінська архе передусім була військовою організацією, “політією воїнів”.

Військова перевага забезпечувала Афінам їх гегемонію над союзниками і торговою монополію в Егейському морі.

На союзні общини афіняни дивилися, в повному розумінні, як на здобуток афінського народу, яким поліс може розпоряджатися за своїм розсудом. На тій же точці зору стояв і Перикл, визнаний голова

Афінської архе. При всій широті розуму Перикл не міг вийти з рамок рабовласницького поліса.

Під час греко-перських війн Аристид закликав афінян напружити енергію, розгромити ворога та затвердити свою гегемонію в Егейському морі. Тоді, говорив він, прибутки будуть у всіх афінських громадян. Одних забезпечить служба у військах і участь у походах, інших забезпечить гарнізонна служба, треті отримають необхідне від заняття суспільних посад і т.ін. Як для Аристида, так і для Перикла було само собою очевидним, що кошти на утримання афінських громадян повинні поставляти союзники, з одного боку, і раби, з іншого. Погодившись із цим, додає Аристотель, афіняни почали “понадміру деспотично ставитися до союзників” [98, с. 24].

Помалу місто Афін перетворилося в гегемон Афінської архе. На гроші, що отримувалися від внесків союзників і мита, утримувалося більш ніж 20 тисяч афінських громадян-чиновників. Сюди входили булевти (члени ради п’ятисот), геліасти, вершники, стрільці, базарна поліція, іноземна варта й інші дрібні чиновники поліса.

Беручи до уваги відносно велику кількість жителів міста Афін, особливо всієї архе, цифра одержувачів державної допомоги (більше 20 тисяч чоловік), що наводиться Аристотелем, не здається значною. Отже, про яке-небудь марнотратство в цьому відношенні Перикла чи афінської демократії говорити не доводилося. Число громадян, що мали право на отримання допомоги, невелике саме по собі, до того ж дуже обмежувалося спеціальним законом. У 445 р. Перикл відновив старий закон, що обмежив право отримання громадянства умовою обов’язкового походження від обох батьків афінських громадян. Закон свідчив: “Афінянами можуть бути тільки ті люди, що походять від обох афінян”. Закон викликав масу непорозумінь, судових процесів і всякого роду обману і шахрайств. Біля 5 тисяч чоловік, викритих в обмані, було продано в рабство. Повноправних же громадян виявилось усього-на-всього трохи більше 14 тисяч. Не кажучи вже про рабів, греки, що походили не від афінян (метеки), не користувалися правами громадянства. Афінська демократія завжди залишалася демократією меншості дійсних або потенційних рабовласників.

Одіозними ж оплати державних посад та їх роздачу зробили

олігархи, вороги демократії, що користувалися ними як приводом для нападу на демократичні установи в період фінансових і політичних криз.

Посилення фіскального (податного) тиску Афін було однією з головних причин невдоволення союзників своїм гегемоном. Причини невдоволення союзників Афінами, говорить Фукидід, були різними, але самими важливими з них були непосильні внески данини (фороса), постачання кораблів та їх спорядження.

Невдоволення і повстання нерідко приводили до відпадання союзних міст і до виходу з архе. Найбільш великим з усіх відомих нам повстань було повстання на острові Самос у 440 р.

Повстання на Самосі та одночасне з ним повстання в Візантії прийняли дуже великі розміри, загрожуючи вилитися в справжню війну. Афінський флот під Самосом потерпів поразку. Після цього проти непокірного союзника виступив сам Перикл, що вважався неабияким стратегом. Але й йому знадобився рік, щоб подолати опір повсталих. Лише після довгих зусиль місто було взяте в бою. Після восьми місячної облоги самосці здалися на милість переможців, що поступили з ними надто жорстоко: Самос повинен був віддати свій флот, зруйнувати мури та заплатити велику контрибуцію.

Жорстока розправа з Самосом являє собою лише один приклад політики великодержавних Афін, що безпощадно придушували найменшу спробу союзників звільнитися від тяжкої опіки Афін. Афіни дивилися на себе як на рятівників Греції від варварів і на цій основі надавали собі право розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами архе на власний розсуд. Перикл у цьому випадку лише відображав загальний настрій і виступав виконавцем волі державного афінського демосу.

“Афіняни, – говорить комік Телеклід, – дали Периклу право брати данину з міст і приєднувати міста, одних позбавляти свободи, а інших через свавілля нагороджувати, дозволяти зводити їм кам’яні мури, щоб потім їх руйнувати, право скасовувати мирні договори, збільшувати державну скарбницю і збагачувати громадян” [10, с. 16].

З метою привести союзників до покори і показати ворогам Афін, грекам і варварам, потужність афінського флоту Перикл у 437 р. організував експедицію на узбережжя Чорного моря. Утворення

Афінської морської держави, що супроводжувалося фактичним переходом під владу афінян проток і важливих торгівельних пунктів, зіграло, безсумнівно, велику роль в історії Причорномор'я. Майже всі міста північного і південного Причорномор'я перейшли в пряму або непряму залежність від Афін. Утвердження ж впливу в цих областях для Афін було надзвичайно важливою справою, бо з давніх-давен Аттика жила імпортом хлібом. Внаслідок конкуренції міст, що входили в Пелопоннеський союз, ввезення хліба з італійських, грецьких міст і Сицилії було ускладнене і причорноморські області залишалися головною житницею як Афін, так і їх союзників. У ряд важливих пунктів північного і південного Причорномор'я прямують афінські колоністи. Місто Стратоклея на Таманському півострові було засноване афінськими колоністами, місто Німфей, що знаходиться по сусідству з Пантикапеєм, перетворилося з часів переходу його під вплив Афін з другорядного населеного пункту у важливий торгівельний пункт. Про взаємовідносини між Афінами і Пантикапеєм немає даних. Немає також ніяких даних, що свідчать про те, що Пантикапей був залежним від Афін. У 438-437 рр. тут встановилася тиранія Спартока, про яку в нас немає ніяких конкретних даних. Ім'я Спарток фракійське, але Спарток був, очевидно, одним з представників еллінізованого скіфського роду. Цілком можливо, що тиранія затвердилася в Пантикапеї на протигагу афінському впливові. Метою експедиції Перикла, згідно з офіційною декларацією, була демонстрація могутності Афінської держави, "сміливості і безстрашності афінян, коли вони вільно плавають по всіх морях, вважаючи себе володарями моря". Афінська флотилія під керівництвом самого Перикла через Егейське море попрямувала в Геллеспонт і Пропонтиду, а звідти – в Понт. Немає сумніву, що поява афінського військового флоту в Чорному морі повинна була вчинити тиск як на греків, так і на варварів Причорномор'я. Нарівні з військово-політичними цілями чорноморська експедиція переслідувала також і економічні. Вони прагнули частково укріпити старі, частково встановити нові торгівельні стосунки з країнами Причорномор'я.

Провідниками афінської політики і впливу в союзних полісах та

общинах слугували афінські колонії клерухії. Клерухії, напівземлеробські, напіввійськові поселення, переслідували одночасно декілька цілей. Вони позбавляли місто від бідного та незадоволеного елемента, від “натовпу, що нічого не робить та втручається в усе”. У той же час вони склали опору афінської державності в союзних областях як постійні гарнізони та як провідники афінської політики, вдач і звичаїв, вселяючи в розуми союзників страх і “попереджуючи можливість якого-небудь перевороту з їх боку”.

Афінські клерухії були на островах Лемносі, Імбросі, Евбеї, Наксосі, Андросі, в Херсонесі Фракійському, в гирлах Стрімона (Голячи) і т.д. Частина колоністів не могла закріпитися на державних ділянках, що відводилися їм, і розсіювалася, інша ж частина за допомогою державного кредиту перетворювалася у військовозобов’язаних землевласників середнього рівня. За планом Перикла в 443 р. в південній Італії на місці Сибариса було засноване місто Фурії, в числі мешканців якого було багато афінян. Фурії були незалежні, але перебували в союзі з Афінами.

У соціально-політичному житті Афін V ст. клерухії грали дуже велику роль. Можна назвати вірним те твердження, що однією з головних причин занепаду афінської демократії в післяпериклівський час було їх припинення внаслідок скорочення залежної від Афін території.

Перикл та його діяльність

Навіть вороги Перикла визнавали, що велика частина державних прибутків витрачалася на культурні цілі. Перикл і група проінформованих друзів, що його оточували, прагнули перетворити Афіни в культурний центр тогочасного світу.

Вони вважали, що місто-гегемон повинне зробитися в усіх відношеннях гегемоном еллінського світу. Афіни повинні були стати економічним, політичним, культурним і релігійним центром усієї Еллади, зробитися “Елладаю в Елладі”.

Зовнішній вигляд Афін за часів Перикла абсолютно змінився – із старого напівселянського міста до перської війни Афіни під час неї

перетворилися у велике місто світового значення, яке своїм блиском затьмарило всі інші міста Греції.

Філософи, письменники, вчені, художники та інші творчі люди прямували в Афіни і знаходили там широкий терен для своєї діяльності. Геродот, софісти Протагор і Горгій та багато інших знаменитостей еллінського світу побували в Афінах.

“Так ти колода, – писав один із сучасників Перикла, – якщо не бачив Афін, віслук, якщо бачив їх і не захопився, а якщо за своїм бажанням покинув, то ти верблюд”.

Споруди периклівської епохи вважаються зразком класичного стилю. Велика частина кращих шедеврів античного будівельного і образотворчого мистецтва належить “золотому віку” Перикла. До числа найбільш чудових у художньому значенні споруд цього часу належать: Парфенон (храм Афіни), побудований видатними архітекторами Греції Каллікратом і Іктіном; Ерехтейон (храм Ерехтея), Тезейон (храм, присвячений богу Гефесту) і, нарешті, дивовижні за своєю красою брами, що вели до Акрополю, Пропілеї, прикрашені прекрасною колонадою. Скульптурні роботи, що прикрашали Парфенон, проводилися під керівництвом художника Фідія, першого скульптора Еллади, найближчого радника Перикла. Був відбудований Пірей, який із скромної гавані афінської общини перетворився у величезний порт Афінської республіки. Від Афін до Пірею та Фалеру (іншої гавані Афін) тягнулися масивні “довгі мури”, що захищали місто від нападу з моря. “Тим більшого захоплення заслуговують створення Перикла, що виникли за короткий термін, проте зберігають своє значення досить довгий час. Кожна з цих речей була настільки прекрасна, що справляла враження якихось споруд, які стоять там з незапам’ятних часів, за своєю життєрадісністю ці витвори й досі здаються чимось юним, що тільки-но виникло” [10, с. 13], – так оцінювали архітектурні пам’ятки класичної епохи самі давні письменники та історики.

Характерне для Афін поєднання дорійського та іонійського елементів знайшло своє вираження в монументальному

образотворчому мистецтві. У спорудах периклівської епохи дорійський та іонійський стилі гармонічно поєднувалися. Дорійські елементи виразно виявляються, наприклад, у Парфеноні, Ерехтейон побудований в іонійському стилі.

Як в усіх інших справах, так і в культурному відношенні Перикл спирався на досягнення своїх попередників. Щодо зовнішнього оформлення міста попередниками Перикла були Пісістрат і Кімон. Пісістрат побудував ринкову площу (агора), спорудив монументальний вхід в Акрополь і забезпечив місто водою. Кімон заклав Тезейон, побудував Кольоровий портик (Стоа Пейкила), мури якого розписані відомим майстром старовини Полігнотом.

Культурно-освітня діяльність Перикла не обмежувалася одними тільки спорудами та скульптурами. Його наміри були набагато ширшими. Він бажав виховувати афінських громадян в дусі доброчесності (ареті), зробити їх, як тоді говорили, прекрасними в усіх відношеннях. Прекрасною людиною греки класичного періоду вважали добродійну людину, а головними якостями доброчесності визнавалися хоробрість, правдивість, благочестя, почуття міри (софросюне) та краса. Фізичні якості людини цінилися так само високо, як і духовні. Елементарна письменність була загальнообов'язковою для всіх громадян. З мовленнєвих мистецтв вище всього цінувалося красномовство, що знаходило широке застосування в суспільному житті Афін.

Поряд з художніми цілями широке будівництво, розгорнене Периклом, переслідувало, як сказано вище, й інші цілі: політичні, економічні і т.ін. Залучаючи в Афіни масу іноземців, він прагнув розширити торгівлю Афін, що підвищувало заробіток ремісників, власників готелів, заїжджих дворів і т.д. На спорудах працювала маса ремісників різних спеціальностей: теслярів, скульпторів, ливарників, ткачів, різьбярів, каменярів, рудокопів, фарбувальників, золотих справ майстрів, граверів і т.д.

Центральна ідея поліса – допомога громадянам, і в цьому випадку стояла на першому плані. Число робітників-рабів на суспільних будівництвах обмежувалося певним відсотком. Кожне ремесло складало начебто особливу самостійну корпорацію, подібно

військовій фаланзі, керованій своїм стратегом. Роботи організовувалися таким чином, що в них брали участь люди різного віку і звань. Зовнішній успіх будівельної політики Перикла був блискучий. “Створювалися споруди, видатні за значенням, неповторні за чарівністю контурів, причому всі майстри прагнули перевершити один одного можливістю свого мистецтва, тонкістю своєї праці“ [10, с. 13].

Фуکیدід у своїй “Історії” наводить промову Перикла, ніби вимовлену ним під час поховання воїнів. У ній змальовується ідеал політичного устрою, заснованого на мудрому поєднанні інтересів суспільства з інтересами окремої людини, на наданні індивіду можливості розгорнути свої особисті таланти та ініціативу. “Наш лад, – говорить Перикл, – називається демократією тому, що він погоджується не з меншістю, а з інтересами більшості”. Ідеал афінян – красиве й просте життя. Вони користуються багатством швидше як умовою для суспільної діяльності, ніж як предметом для вихвалання. Афіняни вміють об’єднати турботу про домашні справи з державними справами. Людину, що ухиляється від участі в суспільних справах, афіняни вважали пустою людиною, бо вважають шкідливим, не обговоривши справи у всебічних дискусіях, перейти прямо до виконання того, що треба.

Люблячи красу і освіченість, афіняни не поступалися жодній з еллінських народностей, в тому числі й спартанцям, у військовому мистецтві. Але сила афінян полягала не в військовій муштрі та хитрощах, а в цивільному ентузіазмі і патріотичному завзятті до спільної справи...

“Я затверджую, – вказує Перикл, – що вся наша держава – центр освіти Еллади; кожна людина може, мені здається, пристосуватися у нас до численних родів діяльності і, виконуючи свою справу з витонченістю й спритністю, усього кращого може досягти для себе сама. Що все сказане – не гучні слова, а справжня істина, доводить саме значення нашої держави, придбане нею саме завдяки цим властивостям” [6, с. 41].

Наведена промова у викладі Фуکیدіда найближчим чином мала агітаційне значення: показати перевагу афінського ладу перед спартанським. У ній показані тільки одні позитивні сторони афінської

конституції та приховані негативні. Перикл обходить питання про суперечки між багатими і бідними, про деспотизм поліса відносно союзників і власних громадян, про безправний стан рабів і т.д. У промові Перикла Фуکیدід дає нам ідеальне уявлення про спрямованість політики “золотого віку” Перикла.

Відносно самого Перикла як державного діяча в історичній літературі висловлювалися й сьогодні ще висловлюються найрізноманітніші думки. Та чи інша оцінка особистості Перикла майже завжди залежить від відношення даного історика до афінського суспільного устрою за часів Перикла, а іноді й взагалі до демократії.

Високу оцінку Периклу як особистості, так й як політичному діячеві, дав відомий англійський історик Джордж Грот у першій половині XIX ст. На противагу Гроту інші, переважно німецькі, історики прагнули зменшити значення особистості вождя афінської демократії, заперечуючи всяку оригінальність політичного мислення (Вілламовіц), відтіняючи його демагогічні прийоми (Шварц, Курциус) або ж оголошуючи його політику недостатньо демократичною. Недооцінка Перикла є і в книзі Белоха “Аттична політика після Перикла”.

Однак жодна з наведених точок зору щодо Перикла, які незаслужено знижують його переваги, не може бути визнана правильною. Не можна не погодитися з тим, що в умовах Греції V ст. афінський лад був найбільш прогресивним у всьому еллінському світі, а глава Афін – найбільшим політиком свого часу, який краще за інших розумів провідні інтереси Афін та того класу, який він очолив.

Народній масі, в тому числі й рабам, у демократичних Афінах жилося краще, ніж в інших грецьких полісах з іншим державним устроєм. Цього не заперечували навіть принципіві противники демократії, яким був невідомий нам автор так званої “Псевдоксенофонтівської політії” (друга половина V ст.). “Що стосується афінського ладу, – заявляє він, – то я його не схвалюю з тієї причини, що афіняни обрали такий порядок, за яким простому народу живеться краще, ніж благородним... Афіняни в усіх відношеннях віддають перевагу простим та бідним демократам, ніж благородним”. В іншому місці той же самий автор скаржиться на “розбещеність рабів

і метеків” в Афінах – там навіть не можна було побити раба. У російській історіографії найбільш повна і правильна характеристика периклівських Афін надана в “Історії Греції класичного періоду” Р.Ю. Віппера й частково в “Історії афінської демократії” В.П. Бузескула.

Достатньо вказати на культурні досягнення периклівських Афін, щоб справедливо оцінити “золотий вік” Афін та історичне значення їх вождя.

Подальшим поколінням час Перикла здавався дійсно “золотим віком”, коли в державі не було розбрату між громадянами і панував спокій. “Держава стала ніби безтурботною і абсолютно єдиною. Внаслідок цього Перикл зробив підвладними собі Афіни і все, що було пов’язано з Афінами: розподілив союзників, війська, триєри, острови, море, вся величезна влада та гегемонія як над греками, так і над варварами, з тією, що спирається на підвладні племена, на дружні відносини з царями, союзи з володарями” [10, с. 15]. Так оцінює Перикла сучасник, укладач його біографії Плутарх Херонейський, правда, не вільний від ідеалізації периклівських Афін.

Таку ж високу оцінку Периклу як державному діячу дає й Фукідід. Поки Перикл, говорить Фукідід, стояв на чолі держави, він правильно керував нею та твердо охороняв її безпеку. За цих часів Афінська держава досягла вищої своєї могутності.

Підтримуючи та насаджуючи демократичні установи, Перикл разом з тим не займався підлабузництвом та не лестив народу, тримав себе з гідністю великого державного вождя, але й не віддалявся від народу. Виступи Перикла в Народних зборах носили урочистий характер. В Афінах високо цінувалося красномовство, і Перикла вважали першим оратором. У його промовах гармонічно поєднувалися ясний розум, висока культура і непохитна переконаність у правоті своєї справи, патріотизм і почуття міри, краси. Незвичайні здібності Перикла як оратора, прозваного “Зевсом Олімпійським”, не заперечували навіть його вороги. Перикл, великий майстер слова, в красномовстві бачив свого роду музичний інструмент та вміло користувався ним для приведення у виконання своїх широких планів. Перикл, говорить Плутарх, загартовував і виколював своє слово,

поєднуючи, за прикладом філософа Анаксагора, красномовство з тонким знанням природи [11, с. 3].

3.4. Дипломатія в Стародавній Греції

Найстародавнішою формою міжнародних зв'язків і міжнародного права в Греції була проксенія, тобто гостинність. Проксенія існувала між окремими особами, племенами і державами. Проксен даного міста користувався в ньому, порівняно з іншими іноземцями, певними правами і привілеями щодо торгівлі, податків, суду.

Зі свого боку проксен приймав на себе моральне зобов'язання по відношенню до міста, де він користувався гостинністю, в усьому сприяти його інтересам і бути посередником між ним і урядом свого міста. Через проксенів велися дипломатичні переговори. Посольства, що приходили до міста, зверталися в першу чергу до свого проксена.

Інститут проксенії набув у Греції широкого розповсюдження й став основою для всіх міжнародних зв'язків стародавнього світу. Усі іноземці, що мешкали в якомусь місті, навіть вигнанці, знаходились під захистом божества Зевса-Ксенія (уособлював гостинність).

